

УДК 316.624-053.6

Проблеми психологічної кореляції девіантної поведінки підлітків

Олександр Макаренко,
доктор медичних наук,
професор кафедри загальної та практичної психології
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

Марія Голубева,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри зв'язків з громадськістю,
психології та педагогіки Національного університету
„Кієво-Могилянська академія”

Любов Василенко,
завідуюча педагогічним відділенням
Богуславського гуманітарного коледжу
ім. І. С. Нечуя-Левицького

Ірина Ткаченко,
магістрант Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

У статті розкриваються особливості соціологічного і психологічного підходів до корекції девіантної поведінки особистості. Проаналізовано інструменти соціального контролю девіації та визначено систему, що їх утворює. Представлено сучасні підходи до питання корекції девіації.

***Ключові слова:** девіація, девіантна поведінка, ізоляція, реабілітація, психокорекція, неблагополучна сім'я, конфліктна сім'я.*

The article reveals the peculiarities of social and psychological approaches to the correction of the person's deviant behavior. The social control system and its instruments are analyzed. The content of research offers modern approaches to the issue of deviation correction.

***Keywords:** deviant behavior, deviation, rehabilitation, psychocorrection, unfavorable family, conflict family.*

Актуальність дослідження

Девіантна поведінка підлітків стає чи не постійним елементом соціального й педагогічного аналізу. Необхідність спеціального дослідження форм соціальних (поведінкових і особистісних) девіацій, а також пошук науково обґрунтованих шляхів вирішення проблем, що виникають при цьому, пов'язана з розробкою нових психолого-педагогічних технологій діагностики, превенції та корекції девіантної поведінки, в першу чергу – в підлітковому середовищі. Девіантна поведінка підлітків потребує інтегрального підходу з урахуванням психологічних, соціальних та персональних (особистісних) факторів.

Стан розробки проблеми, що досліджується

В цілому передбачається, що поведінка підлітків, яка відхиляється від норми, складається в умовах комплексного впливу низки чинників, які діють як на загальносоціальному, так і на соціально-психологічному та індивідуальному рівнях (О. Асмолов, В. Давидов, І. Дубровіна, В. Раєва, А. Реан, Д. Фельдштейн). В основі соціально-психологічних факторів лежать радикальні зміни соціального-політичного та соціально-економічного устрою українського суспільства, що проявилися в ході реформ, в істотних змінах соціальної політики. Останнє, зокрема, призвело до неадекватності зусиль різних соціальних інститутів, що опікуються долею підлітка (сім'ї, школи, правоохоронних органів, соціальних служб, громадських об'єднань).

Зниження значення та соціального престижу традиційних виховних інститутів, усталених норм і цінностей призводить до зниження моральних цінностей, а слабкість діяльності соціально-правових структур – до інфляції правових норм соціальної поведінки. Та попри все це в підлітковому середовищі все ще поцінуються загальна ерудиція, чесна праця, професійна кар'єра, прагнення до справедливості, свободи і щастя, любові та взаємоповаги. Спираючись на ці фактори, можна формувати, прищеплювати позитивні зразки, еталони, норми поведінки.

Терміни „поведінка, що відхиляється від норми”, „девіантна поведінка”, „соціальне відхилення” означають особливу поведінку особистості чи групи людей, яка не відповідає загальноприйнятим моральним нормам. В результаті такої поведінки ці норми порушуються. Соціальне відхилення може проявлятися у різних формах. Людьми, схильними до таких відхилень, можуть бути злочинці, самітники, аскети, генії тощо. Різні аспекти девіантної поведінки аналізуються й узагальнюються багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими.

Зокрема, І. Кон [3] зауважує, що девіантна поведінка – це система вчинків особистості, що відхиляється від загальноприйнятої норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо.

В. Менделевич [7, с. 14], узагальнюючи підходи до вивчення поведінки,

що відхиляється від норми, пропонує визначати девіантну поведінку людини як систему вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються в незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації та ухилянні від морального і етичного контролю над власною поведінкою.

В усі часи суспільство намагалося нейтралізувати негативний вплив, усувати небажані форми людської життєдіяльності та ізолювати їх носіїв. Методи і засоби цього процесу залежали від соціально-економічних стосунків, особливостей національного менталітету, від культурних традицій, визначалися суспільною свідомістю, інтересами правлячої еліти.

Що стосується корекції девіантної поведінки особистості, то можна виокремити соціальний та психологічний підходи. З точки зору соціологів, кожне суспільство формує власні механізми **соціального контролю**, превентивні механізми та механізми корегування девіантної поведінки, оскільки воно зацікавлене в підтриманні певного рівня конформності. Ю. Клейберг визначає соціальний контроль як „сукупність способів цілеспрямованого впливу суспільства чи соціальної групи на особистість з метою регулювання її поведінки відповідно до загальноприйнятих в даній системі норм” [2]. Крім того, **соціальний контроль може розглядатися і як самоконтроль**. Соціальний контроль може існувати у формі правових органів, громадської думки, у формі соціальних інститутів та організацій, де за девіантну поведінку передбачено економічні чи адміністративні санкції та контроль у формі впливу найближчого соціального оточення.

Т. Парсонс проаналізував три інструменти соціального контролю – ізоляцію, відокремлення (обмеження контактів девіанта з іншими людьми) та реабілітацію.

У вітчизняній науковій літературі описано вісім компонентів, що утворюють систему соціального контролю:

- індивідуальні дії (в результаті взаємодії особистості з соціальним середовищем);
- соціальна шкала оцінок (похідна від системи цінностей соціальної групи);
- категоризація (віднесення індивідуальної дії до певної категорії);
- суспільна самосвідомість (суспільна самооцінка, соціальна перцепція – сприйняття групою ситуації);
- зміст соціальних дій (позитивні чи негативні соціальні санкції);
- індивідуальна шкала оцінок (похідна від системи цінностей індивіда);
- самокатегоризація;
- індивідуальна самосвідомість (самооцінка та індивідуальна перцепція) [2].

Кожен з компонентів соціального контролю може піддаватися зовнішньому чи внутрішньому впливу, корегуванню. Соціальний контроль може або посилювати відхилення, або пом'якшувати, гальмувати їх.

У межах психологічного підходу поряд з дослідженням девіантної поведінки підлітка розроблялися й **методи її корекції**. До того ж, у

вітчизняних дослідженнях досить часто говориться в цьому контексті про психологічну допомогу так званим „важким” дітям – фактично педагогічно запущеним. Наприклад, Л. Пергаменщик пропонує два напрями психокорекції – з опорою на індивідуальну та групову психотерапевтичну роботу й за допомогою втручання в педагогічний процес [8]. Перший напрям ґрунтується на пошуку причин появи труднощів у навчанні школярів і виборі ефективних способів їх усунення. У другому напрямі відбувається вплив на наслідки, а не на причину, тобто це симптоматична корекція. При цьому автор рекомендує обов'язково виконувати такі психолого-педагогічні рекомендації, як єдність вимог вихователів, адекватність вимог, забезпечення емоційного комфорту, посилення контролю, заохочення активності, надання самостійності, уникнення таврування особистості, використання похвали та заохочення, застосування покарання в необхідних випадках.

В. Степанов підходить до питання корекції девіацій, розглядаючи різні сфери особистості – сферу потреб і мотивацій, пізнавальну та емоційно-вольову сфери [9]. У першій сфері, на думку дослідника, опора здійснюється на нормально розвинені потреби, що є обов'язковою умовою усунення відхилень. Якщо конкретної потреби немає, то не доцільно застосовувати психолого-педагогічний вплив – спочатку слід сформулювати потребу. Потреби, в міру їх усвідомлення особистістю та прийняття рішення щодо їх задоволення, перетворюються на мотиви. У цій ситуації розгортається процес, при якому внутрішні настановлення (переконавання, прагнення, інтереси тощо), а не зовнішні чинники – стимули (погроза, вимога, покарання, нагорода, похвала, тиск з боку групи) відіграють домінуючу роль.

Існують два основні шляхи формування у „важких” учнів потреб і мотивів: „знизу – вгору” і „згори – вниз”. У першому випадку, спираючись на вже наявні потреби, підлітка включають у певну діяльність так, щоб вона приносила позитивні результати. Якщо підліток тривалий час переживатиме радість від успішної діяльності, то у нього виникне потреба в ній, стійкий мотив для роботи. Інший спосіб більш традиційний. Учні відкрито повідомляють про цілі, ідеали, мотиви, які хочуть у нього сформувати. Далі необхідно перейти від сприймання зовнішніх чинників (інтеріоризації) до їх внутрішнього усвідомлення, засвоєння та прийняття, до дії (екстеріоризації). При цьому використовуються методи переконання, пояснення, повідомлення, навіювання. Мотивацію не можна тренувати безпосередньо, її необхідно розвивати, стимулювати. Досягається це за допомогою психологічних тренінгів – тренінгу стимуляції досягнення (закріплення переваги прагнення до успіху над прагненням уникнення невдач), тренінгу причинних схем (формування схем прийняття та розуміння причин власних успіхів і негараздів), тренінгу розвитку самоцінності особистості (аналіз приписування успіху тільки зовнішнім факторам, поступове підвищення самооцінки особистості, зниження позиції меншовартості).

У пізнавальній сфері, за В. Степановим, відбуваються такі зміни: недостатня кількість відчуттів (сенсорний голод) відкриває шлях людині до девіантної поведінки; низький рівень розвитку перцептивної сфери, особливо соціальної перцепції, створює серйозні труднощі для школярів у навчанні, що викликає надалі й відхилення у поведінці особистості; недостатній розвиток таких пізнавальних процесів, як пам'ять, мислення, уява, на думку автора, є фактором ризику появи девіацій, а тому він і пропонує проводити корекцію в цьому напрямі.

Емоційно-вольова сфера також має свої особливості у корекції девіантної поведінки підлітка. На думку В. Степанова, провести корекцію девіантної поведінки молодшої особистості неможливо без виховання культури почуттів. Афекти, стреси, пристрасті, настрої – це різні форми прояву почуттів. У стані афекту часто перебувають особистості зі збудливою акцентуацією. Афектові можна запобігти на ранніх стадіях його виникнення – якщо людина усвідомлює, до чого може призвести роздратування, що з'явилося, і здатна переключитися на іншу діяльність. Відхиленням у поведінці часто-густо сприяють і стреси. Необхідно вчити, як правильно їх уникати й долати. Підлітка з негативною пристрастю необхідно переключати на інший вид позитивної діяльності, а не зводити корекцію, перевиховання просто до придушення пристрасті.

Моніторинг станів настрою теж важливий при роботі з „важкими” школярами, особливо з учнями з акцентуаціями характеру гіпертичного, збудливого, такого, що застрягає. У корекційній діяльності необхідно враховувати й типи темпераменту. Як відомо, вони відрізняються за інтро-екстравертованістю та невротизмом.

Почуття і воля підлітка тісно пов'язані. Формування волі необхідно починати з раннього дитинства, особливо необхідне зміцнення волі дитини при вступі до школи. Виховання волі полегшується формуванням у школяра моральних якостей, дійового світогляду. Починати цей процес слід з простих завдань з поступовим їх ускладненням.

Особлива увага деяких дослідників приділяється психокорекційній роботі з родинами, де ростуть підлітки. Л. Алексеева розрізняє такі види неблагополучних сімей, у яких з'являються „важкі” діти: конфліктна, аморальна, педагогічно некомпетентна та асоціальна [9].

Г. Бочкарьова виокремлює сім'ї з несприятливою емоційною атмосферою, де батьки не лише байдужі, але й грубі, не поважають своїх дітей; сім'ї, де немає емоційних контактів між членами родини або панує байдужість при зовнішньому благополуччі стосунків; сім'ї з нездоровою моральною атмосферою, де дитині прищеплюються соціально небажані потреби та інтереси [9]. В основу цієї класифікації покладено зміст переживань дитини.

З. Баєрунас виокремлює варіанти виховних ситуацій, які сприяють появі поведінки, що відхиляється від норми: неусвідомлений виховний вплив на підлітка; високий рівень психологічного придушення його інтересів і навіть фізичне насилля у вихованні; перебільшення через

егоїстичні міркування самостійності дитини; хаотичність у вихованні через неузгодження вимог з боку батьків [9].

А. Лічко виокремлює чотири неблагополучні ситуації в сім'ї: гіперопіка різних ступенів (від бажання бути учасником усіх проявів внутрішнього життя дітей до сімейної тиранії); гіпоопіка, що досить часто переходить в бездоглядність; ситуація, що створює „кумира” сім'ї – постійна увага до будь-якого прояву дитини та непомірна похвала за скромні успіхи; ситуація, що створює „попелюшок” у сім'ї – батьки приділяють багато уваги собі й мало дітям [4].

Б. Алмазов називає інші чотири типи неблагополучних сімей. Це, по-перше, сім'ї, в яких бракує виховних ресурсів – неповні, з досить невисоким рівнем загального розвитку батьків, матеріально неблагополучні – такі родини не формують „важкої” дитини, але створюють несприятливе тло для такого виховання. По-друге, це сім'ї, де вибухають конфлікти, морально неблагополучні родини, в яких світогляди членів сім'ї різні. По-третє, сім'ї, в яких прагнуть досягати власних цілей за рахунок інтересів інших. І, нарешті, педагогічно некомпетентні сім'ї [1].

Б. Алмазов вказує на динаміку девіантної поведінки школяра, викликану його соціальною дезадаптацією, та називає три її стадії. Перша стадія – компенсаторно-поступлива: підліток прагне зняти внутрішню напругу, пов'язану з несприятливими обставинами, за допомогою дезактуалізації головної мети, переорієнтуватися на цілі більш загального порядку. Друга стадія, конфліктно-демонстративна, виникає, коли попередня стратегія поведінки не приносить очікуваних результатів. Третя стадія – стадія внутрішньої ізоляції: учень перестає вважати себе рівноправним членом групи й починає орієнтуватися на поведінку однодумців.

Дослідники пропонують різноманітні методи психологічно-педагогічної корекції відповідно до від типу „неблагополучної сім'ї” та стадії девіантної поведінки школяра.

В залежності від форми девіантної поведінки підлітків, практикується категоріальний поділ, згідно з яким вирішувати проблему „важких” дітей необхідно, виходячи з особливостей певної категорії. Так, англійські психологи Хевітт і Дженкінс визначили дві великі категорії девіантних дітей. До першої групи належать діти з соціалізованими формами девіантної поведінки. Для них не характерні емоційні розлади, вони легко пристосовуються до соціальних норм в асоціальних групах. До другої групи належать діти з несоціалізованою девіантною поведінкою, які перебувають у поганих стосунках з іншими дітьми та сім'єю, мають суттєві емоційні розлади, що проявляються в негативізмі, агресивності, зухвалості та мстивості. П. Скотт, уточнюючи цю класифікацію, показав, що першу категорію складають дві групи дітей: діти, що не засвоїли жодної системи норм поведінки, та діти, що засвоїли лише асоціальні норми [2]. Обирати методи корекції поведінки пропонується з урахуванням приналежності підлітка до тієї чи іншої категорії.

В СРСР в 1930-ті роки успішно розвивався соціально-педагогічний напрям корекційної роботи, пізніше – соціально-психологічний. Обидва ці напрями тісно пов'язані. Наприклад, А. Макаренко у своїй дослідно-експериментальній роботі створював виховне середовище в дитячій колонії, С. Шацький – в соціумі за місцем проживання.

В сучасних дослідженнях теж особлива увага приділяється створенню спеціального соціального середовища як методу корекції та профілактики девіацій. Так, у дослідженні Ю. Лобкова за основу взято положення про те, що для гармонійного входження особистості в соціальне середовище доцільно моделювати умови, за яких молодь максимально використовує свої потенції [5]. Оптимізація взаємин особистості з соціумом – головна умова формування позитивного ставлення до себе та соціального довкілля. Пропонується включати старшокласників у соціальні стосунки через соціально-позитивне середовище, що характеризується змістовною спільною діяльністю, орієнтованою на високі соціально-значимі позитивні цінності, автономією особистості та групи і стимулюванням різних форм соціальної активності (інтелектуальної, спортивної, естетичної, трудової, благодійної тощо), взаємозалежністю спільної діяльності в первинному колективі, актуалізацією не лише міжіндивідуальної взаємодії, але й взаємодії індивідів як представників конкретних груп (здатність до групової ідентифікації та міжгрупової діяльності), стимулюванням кооперативних форм міжгрупової взаємодії тощо. Ю. Луньов стверджує, що необхідно, в доповнення до традиційного предметного навчання, розвивати соціальне навчання – формування умінь конструктивної взаємодії з людьми [6]. Основою виховання особистості має стати створення розвивальних соціальних середовищ, які допомагають успішно самовизначитися (формування позитивного образу „Я” та особистісної позиції соціального оптимізму). Розвивальне соціальне середовище, на його думку, – це соціум, що відрізняється від звичайного середовища вищими за змістом та інтенсивністю характеристиками спільної праці й спілкування, емоційно та інтелектуально насиченою атмосферою творчості. Для цього необхідні спеціально створені молодіжні структури. Зміст їх діяльності має лише мінімально включати в себе „квазісоціальні вправи”, що належать до групової психотерапії, однак максималізувати різноманітні, цікаві форми діяльності молоді.

Ю. Клейберг запропонував обирати методи корекції девіантної поведінки підлітків в залежності від її етапів [2].

На першому етапі з'являються „симптоми” девіантної поведінки: непослух, заперечення, невиконання деяких соціальних вимог сім'ї, школи, соціальної групи. Особистість сприймає свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає власним цінностям і настановам. Причини цього приховуються, перш за все, в неправильному виховному впливі. За успішної корекційної роботи соціальний прогноз може бути позитивним, інакше можливими стають два варіанти: або особистість самотійно справляється з проблемами, або девіантна поведінка поглиблюється.

Другий етап, на думку Ю. Клейберга, характеризується подальшим порушенням соціальних норм і першими проявами протизаконних дій (дрібні крадіжки, обман, хуліганство). Можливим є входження підлітка в малі групи з вираженим асоціальним характером поведінки. Ставлення особистості до соціальних норм може бути різним: особистість сприймає свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає власним цінностям; особистість схвалює свою поведінку, вважає, що вона відповідає нормам найближчого соціального оточення чи соціальної групи, до якої вона прагне; особистість негативно оцінює свою поведінку.

На третьому етапі можливі рецидиви протизаконних дій і нагромадження соціального досвіду відносно цього (крадіжки, насилля, спекуляція, проституція тощо). Особистість або приймає свою поведінку як нормальну, або у неї розпочинається „криза ідентифікування” – соціальний конфлікт, який часто закінчується ідентифікацією себе з уявленням, яке інші мають про особистість. Корекція повинна мати інтенсивний характер з метою руйнування соціально негативних диспозицій і формування нових, соціально-релевантних. Санкції можуть носити примусовий характер за рішенням суду, за пропозицією батьків, вчителів з метою відлучення від шкідливого впливу молодіжного середовища. Ймовірність того, що особистість сама впорається з проблемами, дуже мала.

Четвертий етап, за Ю. Клейбергом, характеризується стійкою девіантною поведінкою, рецидивами й тяжкістю протизаконних дій, можливою появою небезпечних соціальних відхилень, включенням в групи з постійно вираженим асоціальним характером. Виникає можливість негативного оцінювання власних дій, але особистість проявляє недовіру щодо власних можливостей їх подолання. Характер корекційної діяльності такий же, як і на третьому етапі. Ймовірно є відмова від асоціальних дій, але позитивний результат ускладнюється стійкими процесами „таврування особистості”.

П'ятий етап – стійка, особливо небезпечна девіантна поведінка, що характеризується постійними асоціальними діями й важкими соціальними відхиленнями. Ймовірність позитивного результату незначна, а відчуження від суспільства є стабільним. За невдалої, слабкої корекції зберігається міцна готовність до девіантної поведінки.

Ю. Крейберг визнає відносність такого поділу (оскільки різні види девіацій мають свої особливості) та виокремлює функції і завдання корекційного соціально-психологічного впливу на різних етапах [2]:

- виховна функція передбачає відновлення позитивних якостей, які переважали у молодій людини до появи девіантності;
- компенсаторна функція полягає в прагненні компенсувати ту чи іншу соціальну ваду посиленням діяльності в галузі, якій особистість віддає перевагу, де саме ця особистість може досягнути успіхів, реалізувати свої можливості та потребу в самоствердженні;
- стимулювальна функція спрямовується на активізацію позитивної

соціально корисної предметно-практичної діяльності молодшої людини та здійснюється за допомогою осуду чи схвалення;

- корекційна функція пов'язана з виправленням негативних якостей особистості та передбачає застосування методик, спрямованих на зміну мотивації, конкретних ціннісних орієнтацій, настановлень, інтересів підлітка в позитивний бік взагалі.

Висновки

Теоретичний аналіз підходів вивчення процесу корекції девіантної поведінки в підлітковому віці показав, що єдиного наукового погляду на цю актуальну проблему не вироблено.

Узагальнюючи змістовий аналіз порушених питань, слід зауважити таке: оскільки ми розглядаємо саме поведінкові порушення, то доречно розглядати особливості корекційного впливу на ці відхилення. Особливу увагу слід приділяти психокорекційній роботі з родиною підлітка, реалізуючи соціально-педагогічний напрям корекційної роботи. Питання корекції девіацій необхідно розглядати через різноманітні сфери особистості, зокрема, потребо-мотиваційну, пізнавальну та емоційно-вольову.

Література:

1. **Алмазов Б. Н.** Психологическая средовая дезадаптации несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : Изд-во Свердловского университета, 1986. – 150 с.
2. **Клейберг Ю. А.** Социальные нормы и отклонения. – 2-е изд, доп. / Ю. А. Клейберг. – М. : Вита – Пресс, 1997. – 140 с.
3. **Кон И. С.** Психология ранней юности: книга для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
4. **Личко А. Е.** Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина. Ленинградское отделение, 1983. – 255 с.
5. **Лобков Ю. Л.** Социально-психологические аспекты оказания психологической помощи старшеклассникам // Социальная психология – XXI век: В 2-х т. – Т. 1. – Ярославль : ДИА – пресс, 1999. – 400 с.
6. **Лунев Ю. А.** Социально-психологические проблемы юности и пути их решения // Социальная психология – XXI век: В 2-х т. – Т. 1. – Ярославль : ДИА – пресс, 1999. – 405 с.
7. **Менделевич В. Д.** Психология девиантного поведения. Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
8. **Пергаменщик Л. А.** Психодиагностика и психокоррекция в воспитательном процессе / Л. А. Пергаменщик, И. А. Фурманов, А. А. Аладьин, С. В. Отчик. – Минск : Нар. асвета, 1992. – 121 с.
9. **Степанов В. Г.** Психология трудных школьников / В. Г. Степанов. – М.: Академия, 1998. – 320 с.